

АБУ ХОМИД ҒАЗЗОЛИЙ ҚАРАШЛАРИДА ҚАЛБНИНГ АХЛОҚИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Иномжон Абобакир ўғли АСАТУЛЛОЕВ

доцент

фалсафа фанлари (PhD) бўйича фалсафа доктори

Фарғона давлат университети

Фарғона, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада Шарқ фалсафасида қалб тўғрисидаги фалсафий қарашларнинг тадрижий такомиллашуви таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: қалб, жон, рух, рухий қувват, инсон қалби, маънавий-рухий олам, рухият, фалсафий антропология.

ПРАВСТВЕННО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ВО ВЗГЛЯДАХ АБУ ХОМИДА ГАЗЗОЛИ

Иномжон Абобакир углы АСАТУЛЛОЕВ

доцент

доктор философии (PhD) по философским наукам

Ферганский государственный университет

Фергана, Узбекистан

Аннотация

В статье анализируется постепенное развитие философских взглядов на душу в восточной философии.

Ключевые слова: сердце, душа, дух, духовная сила, душа человека, духовный мир, психика, философская антропология.

Инсон қалби ҳозирги кун фалсафасининг етарли даражада ўрганилмаган масаласидир. Тасаввуф таълимотининг бир қатор намояндалари инсонни ҳар томонлама ўрганиб, унинг маънавий-рухий покланиши, баркамоллиги ҳақида ўз қарашларини баён этганлар. Нажмиддин Кубро қалбни луғавий маънода бирор нарсанинг шакл ва маъно жиҳатидан ўртаси, истилоҳий маънода эса, чап кўкракнинг пастидаги гўшт парчаси, деб ҳисоблайди ва шу асосга кўра, у рухнинг манбаи ҳисобланади. Ибн Арабий эса қалбни нафс билан рух орасида жой олган жавҳарга ўхшатади [4;46]. Ғаззолий инсонни англашда асосий тушунча қалб, деб ҳисоблайди. Шу учун, қалб сезги орқали ҳис қилинмайдиган маъноларни идрок қилиши билан ўзга аъзолардан фарқлидир [2;44], деб ёзади.

Ғаззолий асарларида қалб тушунчаси икки хил маънода ишлатилган. Булардан биринчиси, мушт шаклидаги моддий юрак. Кўкракнинг чап тарафида бўлган бу юрак қоннинг омбори ва насосидир. Аллома таъкидига кўра, моддий қалбнинг шакли ва кўринишини шарҳлаш табибларнинг иши. Унинг диний-илмий мақсадга тегишли жойи ҳам йўқ. Чунки, шаклга эга бўлган қалб ҳайвонларда ва ўликларда ҳам мавжуд. Шу сабабли, у қадрсиз бир бўлак гўшт холос, деб зоҳир кўз билан кўриладиган барча нарсани олами шаҳодат, дейди ва қалбнинг ҳақиқати ушбу оламдан эмаслиги ҳамда қалб шаҳодат оламида ғариб ва мусофирлигини таъкидлайди.

Иккинчиси, бу юрак билан алоқаси ва боғлиқлиги бор деб қабул қилинган маънавий қалб. Бу қалб руҳ дейилади. Бу қалб инсоннинг ҳақиқати [5;97]. Руҳоний қалбнинг жисмоний қалбга боғлиқлиги аразнинг, яъни шакл-рангларнинг жисмларга, сифатларнинг сифатланувчиларга, бирор асбоб ишлатувчининг ўша асбобга, бир ерга ўрнашган кишининг ўша ўринга боғлиқлигига ўхшайди. Демак, Ғаззолий қалбни маънавий борлиқ бўлсада, моддий юрак билан боғлиқ маънода тушунган. Ғаззолийнинг қалб тўғрисидаги қарашлари билан Баҳоуддин Нақшбанднинг қалб тўғрисидаги қарашлари ўртасида уйғунлик мавжуд. Нақшбандия таълимотида ҳам қалб масаласи Ғаззолий қарашлари сингари икки хил маънода ишлатилади. Биринчиси, танада жойлашган, ҳайвонларда ҳам бор бир гўшт пораси бўлса, иккинчиси, раббоний руҳ деб аталадиган қалб [1;98].

Ғаззолий қалбни икки хил маънода таҳлил қилган вақтда муомала илми нуқтаи-назаридан унинг моҳият-ҳақиқатини эмас, балки васф ва ҳолларини англатишга эътибор қаратади [3;5]. Шунингдек, у қалбни англашдан кўпчилик инсонларнинг ақл-идроки уни фаҳмлашдан ожиз эканлигини айтиб, олимлар ичида кўп хатолар келиб чиқишининг асосий сабаби нафс, руҳ (жон), қалб ва ақл тушунчаларининг маъноларини, чегараларини, номланиш сабабларини билмасликдир, деб кўрсатади.

Ғаззолий руҳни ҳам икки маънода қўллайди. Биринчиси – кўзга кўринмас жисм, унинг манбаи юракнинг бўшлиғидир. Иккинчиси – у инсондаги билувчи илоҳий неъмат. Нафс тушунчасини ҳам икки маънода изоҳлайди. Биринчиси – ғазаб ва шахват қувватини жамловчи маъно. Иккинчиси – илоҳий неъмат. Ақл тушунчасининг ҳар хил маъноларда ишлатилишини айтиб, қалбнинг ҳолларини англашда ақл маъноларидан иккитасидан фойдаланади. Улардан биринчиси – ўрни қалб бўлган илм сифати. Иккинчиси – илоҳий неъмат бўлган қалбнинг ўзи. Демак, жисмоний юрак, жисмоний рух, шахвоний нафс ва илм тушунчаларининг иккинчи маъноси бир хил бўлиб, бу тушунчаларнинг ҳаммаси бешинчи маънонинг устида бирлашади. Маъно бешта, тушунча эса тўртта ва ҳар бири икки хил маънода қўлланилади.

Ғаззолий инсон руҳларини уч синфга бўлади: Ориф рух, ибодат этадиган рух ва зоҳид рух. Аллома наздида, бу уч руҳни бир ерга кетирган кимса камол оламига юксалган бўлади.

Ғаззолий қалбни бутун инсон танасини бошқаришини ва бу бошқаришга ёрдам берувчи қувватларни аскарлар тушунчаси билан изоҳлайди. Аскарларни иккига бўлиб, кўз билан кўрса бўладиган аскарларга кўл, оёқ, кўз, кулоқ ва тилни, кўз билан эмас фақат басиратла кўриладиган қалб аскарларига ирода, қудрат ва идрокни киритади. Инсоннинг ҳақиқати бўлган қалб, бу аскар ва жиҳозларга муҳтож. Чунки, унинг асосий мақсади бўлган илм ва амал булар соясида адо этилади. Ғаззолий қалб аскарларини жамлаб, ҳаммасини уч синфга бўлади: Ирода, қудрат, илм ва идрок.

Ғаззолий бу ботиний аскарларнинг ҳар бири билан зоҳирий аскарлари ҳам борлигини, улар ёғ, гўшт, пай, қон ва суюқлардан таркиб топган аъзолар эканлигини айтади. Бу зоҳирий аскарлар ботиний аскарлар учун асбоб вази-фасини бажаради. Чунки, ушлаш бармоқлар билан, кўриш эса кўз билан амалга ошади.

Ғаззолий идрок этувчи аскарларни ҳам икки қисмга бўлади: Биринчиси, зоҳирий манзилга ўрнашган – эшитиш, кўриш, ҳидлаш, татиш ва ушлашдан иборат сезги аъзолари. Иккинчиси, ботиний манзилга ўрнашганлари – мия бўшлиқлари. Улар бешта бўлиб – ҳиссиёт, хаёлот, фикрлаш, эслаш ва ёдлаш [3;12].

Инсон қалбининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида фикр юритар экан Ғаззолий инсоннинг ҳайвондан фарқи, унинг қалби илм ва ирода билан хосланганлигида деб кўрсатади. Ҳақиқатан, шаҳват, ғазаб, зоҳирий ва ботиний ҳиссиётлар ҳайвонларда ҳам бор. Инсоннинг инсонлиги эса, унинг қалбига хос нарсалар бўлганлиги учун. Инсоннинг шарафли эканлигига хос нарса бу – илм ва ирода. Ғаззолий илмни – дунёвий ва ухровий ишларни ҳамда ақлий ҳақиқатларни билишдир, деб тушунтиради. Булар ҳис этиш билан билинмайди ва ҳайвонлар бунда инсонларга шерик бўлолмайди. Нафақат диний ва дунёвий илм, балки зарур бўлган ҳар бир илм ақлга хосдир.

Иродани Ғаззолий, ҳар бир инсон ишнинг оқибатини билиб, ундаги тўғри йўлни топиши ва ана шу ишнинг фойдали томонига, унга керакли нарса учун ўзида бир хоҳишнинг намоён бўлиши, деб тушунтиради. Ана шу сабабли, мутафаккир ишларнинг оқибатини билувчи ақл яратилиб, аъзоларни ақлнинг ҳукми тақозо қиладиган нарсаларга йўллайдиган ирода яратилмаганида ақлнинг ҳукми албатта зое кетган бўлар эди, деб ёзади.

Мутафаккир инсоннинг тўрт унсур бирлашмасидан майдонга келганлигини, ҳар инсонда шу тўрт аслдан бир қоришиқлик борлигини айтади. Демак, инсонда ҳам инсоний, ҳам шайтоний, ҳам ҳайвоний сифатлар тўпланган. Шу ҳолда ҳар бир инсон ўз ишларини мувоқабат этмоғи лозим. Мутафаккир қай бир инсон барча имкониятларида илм ва амалга ёрдам сўраб ишлатса, албатта у ўзини фаришталарга ўхшатиши ва уларга қўшилмоққа ҳақлидир, деб ҳисоблайди. У фаришта ва раббоний деб исмланмоққа ҳам лойиқдир. Аммо, ким ўз имкониятини бадани ором

оладиган лаззатларга сарфласа, ҳайвонлардек фақат ейишнинг ўзи билан кифояланса, ҳайвонлар йўлининг энг пастига тушиб қолади. Натижада ҳўкизга ўхшаб аниқ тентакка ёки тўнғизга ўхшаб очкўзга айланади ёки бўлмаса, ит ва мушукка ўхшаб қаттол зиёнкорга ёки туяга ўхшаб аразчига ёки йўлбарсга ўхшаб мутақаббирга ёки тулкига ўхшаб алдоқчига айланади. Ёки буларни ҳаммасини жамлаб, шайтон сифатли инсон бўлади.

Мутафаккир қалбнинг юксаклигини илм ва қудрат сабаби билан боғлайди. Қалбнинг ички томонидан жисмлар олами учун беш дарвоза ва малакут оламига туйнук очик, дейди. Қалбни ички тарафидан малакут оламига туйнук очик эканлигини икки хил йўл билан асослайди. 1. Туш кўриш. Инсон уйқуга кетса сезгилар йўли боғланади, рух эса ўз жойида огоҳлик билан туради. 2. Инсонларда ажойиб камёб ходисалар, илҳом ёрдамида, демак, бу сезги ва ҳис ёрдами билан эмас, балки ғайб олаמידан қалбга етган шуъладир.

Ғаззолий қалбнинг малакут оламига очилиши туш кўриш ва инсон вафоти билан эмас, балки уйғоқ вақтида ҳам риёзат ёрдамида, қалбини ғазаб ва шаҳватдан, ёмон хулқлардан поклаб, улардан тийилса ҳамда нафсини синдириб, хилватда бўлса, унга малакут олами очилишини таъкидлайди. Бундан кўринадики, қалбнинг очилиши фақат пайғамбарларга хос эмас. Балки ҳар бир инсон қалбининг яратилишида ушбу хусусият мавжуд.

Ғаззолийнинг қалбга доир қарашларида қалбни муҳофаза қилишнинг беш асоси мавжуд эканлиги кўрсатилади:

Аллоҳ инсон қалбида кечганларидан тамомила воқиф бўлишини ифода этиши;

қалб Аллоҳнинг назаргоҳи эканлиги;

қалб бир бошлиқ каби, бошқа аъзолар унга тобе эканлиги. Агар қалб тўғри йўлда бўлса, бошқа аъзолар ҳам тўғри йўлдалиги. Модомики, бутун аъзоларнинг тўғрилиги қалбга боғлиқ экан, у ҳолда уни ислоҳ этиш керак.

қалб ичида гўзал бир ёруғлик бор хазина эканлиги. Бахт-саодатга васила бўлган ақл, инсонни қадрли борлиқ бўлишини таъминлаган басират, холис ният, инсонни бошқа махлуқотдан шарафли қилган хилма-хил илмлар ва фазилатлар хазинада бўлган ёруғликлар жамланмаси эканлиги;

қалбнинг ҳолини тушуниш. Унда бошқа аъзода бўлмаган беш хусусиятни кўриш.

Биринчи хусусият: душман доимо қалбга ҳужум ҳолатида эканлигини билиши.

Иккинчи хусусият: қалб кўп машғул бир аъзо эканлиги. Чунки, инсон яхшиликни севадиган ақл ва ёмонликни севадиган ҳавойи нафс орасида тўкнашади. Демак, қалб – стратегик бир нуқта. Стратегик нуқталар ҳолатига аҳамият бериш лозим.

Учинчи хусусият: қалб, турли хил балолар тўпланадиган бир ер эканлигини билиши.

Тўртинчи хусусият: қалбнинг маънавий хасталиклари қўл билан тутилиб, кўз билан кўрилмаганлиги учун даволаш қийин бўлиб, буни узун муддат тарбия этмоқ кераклиги.

Бешинчи хусусият: қалб ҳолдан-ҳолга ўтиб, ўзгарувчан эканлиги [6].

Ғаззолий қалб сифатларининг камолотини ва унинг ҳар хил касалликлардан холи бўлишини диний илмлар билан бўлишини айтиб, қалб уларга муҳтож бўлиб турган вақтда, ақлий илмнинг ўзи уни саломат бўлишига етарли эмаслиги, гўё ақл баданнинг соғлом бўлиш ҳолатини мунтазам тутиб туришга етарли бўлмай, табиблар ёрдамига, дориларни ва махсус даволарни билишга муҳтож бўлганидек, ақлнинг ўзи ҳам бу нарсаларга йўл топа олмаслигини таъкидлайди.

Мана шу ўринда фикрларни уч тоифага ажратади.

1. Ёмонликка чақирувчи фикрлар. Бунинг васваса экани аниқ.
2. Яхшиликка чақирувчи фикрлар, бунинг илҳом эканлигига шубҳа йўқ.

3. Шубҳали фикрлар. Бунинг ақл ёки ҳавойи нафс томонидан эканлиги аниқ билинмайди. Буларнинг яхши-ёмонини ажратиб олиш жуда қийин.

Ғаззолий қалбни ёмон сифатлардан ҳимоя қилишни фарзи айн деб таъкидлайди ва қалбни кўрғонга, ёмон сифатларни эса ҳавойи нафсга қиёслайди.

Уни кўрғонга киритмаслик учун унинг эшикларини кўриқлаш лозим. Мутафаккир бу эшикларни қуйидагича кўрсатади: ғзаб ва шаҳват; ҳасад ва очкўзлик; овқатни тўйиб ейиш; кийимлар ва ҳовли-жой билан зийнатланишни яхши кўриш; таъма қилиш; шошқалоқлик; бахиллик ва камбағалликдан кўркиш; инсонга нисбатан ёмон гумон қилиш.

Буларнинг барчаси инсоннинг ҳалокатига сабаб бўлувчи сифатлардир.

Ғаззолий ўз қарашларида қалбнинг яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги бекарорлигига кўра, учга ажратади.

1. Мусаффо қалб.
2. Булғанган қалб.
3. Ўзгарувчан қалб.

Ғаззолий инсоннинг камолотини қалб покланиши билан боғлаб, ўз қарашларида қалб ҳоли, ҳаёти, ҳақиқатлари, камолотга етиш сир-асрорлари тўғрисида кенг баҳс юритган. Буюк олимнинг қалбга доир фикр-мулоҳазалари қалб ва билим тўғрисидаги тасаввурларни ниҳоятда кенгайтиради. Иккинчидан, қалб тарбияси йўллариини ўргатади. Бу эса комил инсон тарбияси учун муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, инсонни бутун борлиқнинг гултожи, сарвари, олий ҳилқат бўлишига имкон берадиган неъмат бу – қалб. Юрак эса инсон вужудидаги гўшт парчаси бўлиб, ҳайвонларда ва ўликларда ҳам бор. Қалб юрак билан боғланган бўлсада, руҳоний борлиқ ва фақат инсонларга хос. Қалбнинг камолоти тана ва унинг аъзоларига боғлиқ. Шунинг учун улардан тўғри фойдаланиш зарур. Қалб бутун инсон танасини

бошқаради. Бу бошқаришга ёрдам берувчи қувватларни Ғаззолий аскар тушунчаси билан изоҳлаб, уларни зоҳирий ва ботиний қисмга ажратади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбанд. – Бухоро: Фалсафа ва Ҳуқуқ институти, 2009. – 98 б.
2. Ғаззолий, Абу Ҳомид Муҳаммад. Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005.
3. Ғаззолий, Имом Муҳаммад. Ихёу улумиддин. Қўлёзма. 3-жилд. – Бухоро вилоят Абу Али Ибн Сино номи-даги ахборот кутубхона маркази Шарқ қўлёзмалар фонди, № 462. – 5 б.
4. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро, 2000. – 46 б.
5. Imâm Gazzâlî. Bidâyetü'l-hidâye (Yol Gidenlerin Kılavuzu ve Arayanların Bahçesi). İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004. – Б. 97.
6. Imâm Gazzâlî. Minhâcü'l-âbidîn (Âbidler Yolu). İstanbul: YayıncılıkMatbaası, 1976. – Б. 92-93.